

ХУДБИНЛИК БАЛОСИ

Асосий тушунчалар: манфаат, худбинлик, худбинлик шакллари, худбинликнинг ижтимоий оқибатлари

Инсон манфаати хусусида мушоҳада қилган донишу-фузалолар уни жамиятни ҳаракатга келтирувчи кучга қиёс этадилар. Ҳақиқатан, асл манфаатгина одам боласини саъйга ундайди, у ёки бу ижтимоий вазифани бажаришга, у ёки бу юмушнинг уддасидан чиқишга йўллайди, бу функция ёхуд юмушни бажаришнинг самаралироқ чораларини излашга мажбур этади. Манфаат бўлмаса, инсонни бирор бир корга кўндириш мушқули кушод. Тўғри, баъзан ўз манфаати-ю фойдасини англамайдиган “шоири девонаи-ишқларни” ҳам учратиб турасан, киши. Лекин бу, фалсафа тили билан айтганда, кўпроқ қонунийлик билан эмас, тасодифийлик билан боғлиқ.

Шу нуқтаи назардан мулоҳаза юритганда, ўз манфаатини қондириш чораларини излаган, кези келганда, шахсий манфаатларига хизмат қилган кишини гуноҳи азимнинг уяси деб билмаслик керак. Бироқ ўз манфаатларини қондиришни энг олий ҳаловат дея ҳисоблагувчи, унинг йўлида сувни симириб, тошни кемириб юборувчи, бировнинг манфаатига келганда бармоғини бармоғига уришни малол кўргувчи кимсалар уруғининг баракалилиги кишини ўйлашга, ҳайратдан ёқа ушлашга шайлайди. Шу кўйи худбинлик нима ўзи? у қандай шаклларда намоён бўлади? не оқибатлар билан интиҳо топади? каби саволларга жавоб излаб қоласан.

Моҳияти

Худбинлик – шахсий манфаатларни қондиришни энг олий ҳаловат деб билувчи, айти пайтда ўзгалар манфаатини эътибордан четда қолдирувчи ҳаётий позициядир. Худбин учун ўз дунёсигина мавжуд, у ўзгаларнинг ҳам шундай дунёси борлигини, бу дунёда ҳам манфаат деб аталгувчи қадриятлар бўлиши мумкинлигини англамайди ёхуд англашни истамайди.

Бироқ худбинликни шахснинг ўзлигини билишга бўлган интилишидан ажрата билмоқ зарур. Ўзликни билиш – бу ўз ички дунёсининг сир-синоатларини англаб етиш жараёнидир. У шахснинг шаклланишига хизмат этадиган бағоят муҳим амал саналади. Кимки ўзини билибди, эътибор топибди; кимки ўздан бегона, ўзгалар ҳам ундан безор. Ҳазрат Алишер Навоий: “Эл нетиб топқай мениким, мен ўзимни топмасам”, - деб ёзиши бежиз эмас. Машҳур француз файласуфи Рене Декартнинг ҳаёти бунга ёрқин мисол бўла олади. Аллома “Услуб ҳақидаги мулоҳазалар” номли асарида келтиришича, 17 ёшидаёқ ўзини топишни, маънавий қиёфасини шакллантиришни олий мақсад сифатида белгилайди ва унга етишишнинг пухта режасини ишлаб чиқади. Режа тугал амалга ошмасдан туриб, эл ўзини тўла топишга бел боғлаган мутафаккирни топиб улгуради.

Худбинликнинг табиати ўзликни билишга бўлган интилишдан тамоман бошқача. Худбин ўз манфаатларини билиш билан чекланмасдан, уларни ўзгаларнинг эҳтиёжларидан устунроқ қўяди; ўз манфаатларининг қондирилиши бошқалар учун зарур бўлган ҳолатларга зиён етказиши ёки етказмаслиги хусусида ўйлаб ҳам кўрмайди.

Худбинлик табиати ҳақида гапирганда худбинлик дунёқарашини ва худбинлик фаолиятини тилга оладилар. Умуман олганда, мутахассислар болаликдаги ҳар қандай дунёқарашнинг худбинлик характерида бўлишини қайд этадилар. Масалан, машҳур психолог Жан Пиаже ўзининг “Бола нутқи ва тафаккури” номли монографиясида таъкидлашича, ҳар бир бола аввалбошда худбинларча фикр юритади. Муаллиф мазкур фикрини исботлаш учун ажаб-товур тажриба ўтказди. У болани тоғ макети олдида ўтқизади-да, кўриб турган ҳолатини тасвирлаб беришни сўрайди. Бола макетдан тоғни, тоғ олдида барпо этилган уйни, унинг олдида экилган дарахтни кўраётганини айтади. Шундан сўнг олим макетдаги тоғнинг нариги тарафига қўғирчоқни ўтирғизиб, боладан сўрайди: “Қўғирчоқ нимани кўраяпти?” Бола яна ўзи томондаги нарсаларни - тоғни, тоғ олдида барпо этилган уйни, унинг олдида экилган дарахтни тилга олади. Бинобарин, бола дунёга ўзгаларнинг кўзлари билан

боқишга ўрганмаган, унинг учун ўз туйғулари, эҳтирослари, эҳтиёжлари, манфаатларигина мавжуд.

Боланинг 12 ёшига қадар ундаги худбинлик дунёқараши ҳам аста-секин сўна боради. Бироқ қатор объектив шарт-шароитлар ва субъектив омиллар ушбу иллатнинг етуклик чоғида ҳам сақланиб қолишига сабаб бўлади. Айтилик, бўрилар орасида умргузаронлик қилсанг, ўзингни бўридек тутишга одатланасан. Ёки гўдакликдан бериб келинган тарбиянинг қусурлари кишини ўзгаларнинг дардига бефарқ қилиб қўйиши мумкин. Бундай ҳолатда худбинлик дунёқараши негизида худбинлик фаолияти юзага келади. Бошқача айтганда, энди худбин ўз манфаатларини улуғлаш билан чекланмасдан, уларни қондиришга интила бошлайди. Аксарият ҳолларда бундай интилиш ўзгаларнинг манфаатларига зид келаётгани уни қизиқтирмайди.

Шакллари

Таниқли олим Ж.Роулз ўзининг “Адолат назарияси” деб номланган китобида худбинлик фаолиятининг уч шаклини тилга олади.

1. Диктаторлик худбинлиги. Бу тоифа худбинлари “ҳамма менинг манфаатларимга хизмат қилиши керак”,-деган шиорга амал қиладилар. Ўз манфаатларига мутаносиб ҳаракат қиლაётганларни дўст деб эълон қиладилар, турли давраларда уларни адолатпарвар ёхуд тўғригўй киши сифатида эътироф қиладилар. Кези келиб, манфаатлар тўқнашиб қолса ёки, айтилик, эҳтиёжлар ўртасидаги уйғунлик йўқолса, тап-тортмасдан кечаги дўстни душман санай бошлайдилар. Энг қизиғи, худбинларнинг бу тоифаси ҳатто воқеликдаги воқеа ва ҳодисаларни ҳам ўз манфаатларига мос равишда шарҳлашда устаси фаранг бўладилар.

2. Истиснолик худбинлиги. Бу тоифа худбинлари “ҳамма ахлоқий қоидаларга амал қилсин, лекин мен бундан истисно”,- деган шиорга амал қиладилар. Улар хусусида фикр юритганда ногоҳ мавлоно Жалолиддин Румийнинг “Ичиндаги ичиндадир” номли рисоласида келтирилган эътиборли мисол хотирингга келади. Одам боласи, деб таъкидлайди мутафаккир, ўзининг каллиги ёки қўлидан чиққан ярадан ирганмайди, шу қўли билан таом ейди, уни

ялайди; бироқ бировнинг қўлида яра кўрса бас, таомдан ўзини тортади, ижирғанади. Бундай худбинлар ҳаммадан белгиланган қоидаларга амал қилишини талаб қиладилар, бирор “нокас”, Худо кўрсатмасин, бу қоидаларни нохосдан бузиб йўқса, айюҳаннос соладилар. Аммо ўзларини бу қоидаларга риоя этишдан истисно қилавериб чарчамайдилар.

3. Умумий худбинлик. Бу тоифа худбинлари “ҳамма билганини қилсин”,- деган шиорга амал қиладилар. Мазкур нуқтаи назар ҳам анча-мунча хавфли. У жамиятдаги бошбошдоқликнинг тегирмонига сув қуяди, умумижтимоий норма ва принципларга захмат етказади. Сирасини айтганда, Қадимги Рим империяси, Византия салтанати, инсоният тарихида ном қолдирган кўплаб давлатларнинг инқирозига сабаб бўлган асосий омиллардан бири ҳам айнан ана шу шиорнинг ҳаддан зиёд илдиз отгани билан боғлиқ.

Ажабки, худбинликнинг ҳар қандай шаклини нормал ҳолат деб баҳоловчи алломалар ҳам талайгина. Уларнинг фикрича, одам боласи энг аввало ўзига яхшилик тилайди, шу боисдан ўзига яхшилик етказувчи амаллар билан машғул бўлишни маъқул кўради. Бинобарин, Ҳазрати инсоннинг ҳар қандай саъй-ҳаракати худбинлик мотиви билан суғорилган – бунга ажабланишнинг ҳожати ҳам йўқ. Мазкур нуқтаи назарни эрамиздан аввалги V асрда ижод қилган софистлар Протагор ва Горгий ижодида, XVI асрда умргузаронлик қилган Т. Гоббснинг “Левиафан” номли асарида, XIX асрда қалам тебратган Ж.Миллнинг “Утилитаризм” ва Н. Чернишевскийнинг “Нима қилмоқ керак?” номли китобларида учратиш мумкин.

Бироқ қатор файласуфлар инсон ҳамма вақт ҳам шахсий манфаатларга бўйсуниб яшай олмайди, жамиятда, одамлар орасида фаолият кўрсатар экан, у ўзгаларнинг манфаатини ҳам инобатга олмоғи шарт, деб таъкидлайдилар. Шу каби фикрларни И. Кантнинг “Амалий ақл танқиди”, С.Кьеркегорнинг “Фалсафий икир-чикирларга якуний ноилмий сўнгсўз”, К. Маркснинг “Капитал”, Ф. Достоевскийнинг “Ака-ука Карамазовлар” номли асарларида кўра-миз.

Бу борада А.Такер томонидан илгари сурилган “Махбус” дилеммаси айниқса мароқли ва ибратли. Дилемманинг мазмуни шундай: бир жиноятда содир этишда шубҳа қилинаётган икки киши икки камерада алоҳида-алоҳида сақланмоқда. Улар бир-бирлари билан мутлақо гаплашмайдилар, бир-бирларини кўрмайдилар, бироқ айбларини исботловчи бирор далил йўқлигини яхши биладилар. Прокурор жиноятни фош этиш мақсадида уларни ҳузурига чақириб, шундай таклиф қилади: “Агар иккалангиз ҳам айбингизни тан олсангиз, ҳар бирингиз 3 йилга озодликдан маҳрум этиласиз. Агар иккалангиз ҳам жиноятингизга иқроор бўлмасангиз, ҳар бирингиз 5 йилга қамаласиз. Борди-ю, бирингиз айбингизни тан олиб, иккинчингиз иқроор бўлмасангиз, айбини бўйнига олган 10 йилга озодликдан маҳрум этилади, иқроор бўлмаган эса озодликка чиқарилади. Кўриниб турибдики, кимки нуқул ўз манфаатини ўйласа, мақсадга эришиши мумкин. Бироқ ҳамма фақат ўз манфаати хусусида қайғурса, барчага зиён етади. Аксинча, ҳамма ўзаро келишиб иш тутса, фойдадан холи бўлмайди.

Ижтимоий оқибатлари

Худбинлик шахсининг ўзи учун ҳам, жамият учун ҳам аянчли оқибатларга олиб келиши муқаррар. Худбин шахс ёлғизликка маҳкум. Унинг маънавий дунёси кулгили, дўстлари йўқ, ютуқлари муваққат, чўққилари нотавон. Шўрликнинг бутун умри ўз зафарларини бошқаларникидан кам эмаслигини исботлаш билан ўтади. Аслида зафар деб аталмишдан асар ҳам йўқлиги боис кўзга чиққан тирсакдек кўринганларни талайверади, талайверади. Худбиннинг бутун умри ҳасад билан йўғрилади, шу ҳасад охир-оқибатда унинг умрига зомин бўлади. Бу ҳақда Ҳазрат Алишер Навоий бағоят сермазмун рубоий битган:

Жоҳилким, ҳасад бўлғай анинг жаҳлиға зам,
Нур эл кўзидин англаса ўз кўзида кам,
Кўзларни олишмоққа чекиб тийғи ситам,
Эл кўзини ҳам ўйғаяю, ўз кўзини ҳам.

Худбинлик балосидан жамиятга келадиган залолатларнинг эса саноғи йўқ. Бу ўринда Қобил ва Ҳобил ҳикоясига мурожаат этган маъқул, шекилли. Мазкур ҳикоя илк бор “Инжил”даги Эски ахдда келтирилади. Қуръони Каримда ҳам бу ҳикоянинг тилга олингани бор. Носириддин Бурхониддин Рабғузийнинг “Қисаси Рабғузий” асарида ака-укалар низоси айниқса батафсил баён қилинади. Ҳикоянинг тафсилотларига тўхталмай, муддаога ўтиб қўя қолсак. Низо объекти – Иқлимо. Унинг оқилалиги ва гўзаллиги Қобилнинг ҳам, Ҳобилнинг ҳам таҳсинини уйғотган. Аллоҳ томонидан белгиланган қоидага кўра, унга Ҳобил уйланмоғи даркор. Шунда Қобил олдида мураккаб дилемма юзага келади: хўш, у Иқлимодан воз кечсинми ёки йўқми? Унга етишмоқни иташ – Аллоҳга шак келтириш демак, Унинг белгилаган йўриғидан кечмак демак. Қиздан воз кечиш ўзини бахтсизлик ботқоғига отиш билан баробар. Қобил ўз хоҳиш-истакларига, шахсий манфаатларига содиқ қолишни лозим топди. Бу йўлда унинг олдида турган ягона тўсиқ – укаси Ҳобилни ҳам ўз манфаатларига қурбон қилди.

Алқисса, Фарбдаги ижтимоий турмушнинг хусусиятларини, унда амал қилаётган норма ва принципларни хаёлингдан кечирсанг, бутун бошли цивилизация Қобил изидан кетгандек туюлади. Шахсий манфаатларни улуғлаш, фақат уларни қондириш учун яшаш Кўҳна қитъанинг марказий ғояларидан бирига айланди. Боз устига, бундай ёндашувни тарғиб ва ташвиқ қилувчи таълимот ва мафкуралар ёмғирдан кейин чиққан кўзиқорин каби кўпайгандан кўпайди. Бу мафкуралар турли минбарлар, мақолалар, рисоалар, кўрсатув ва эшиттиришлар ёрдамида ақлни фақат шахсий манфаатларни қондириш учун ишлатиш зарурлигини муттасил уқтириб турди. Улар таъсирида Фарб жамиятида шахсий манфаат йўлида инсоф, андиша, виждон каби сийқаси чиққан қадриятларни тап-тортмасдан қурбон қилиб юборадиган Қобиллар етишиб чиқди. Кейинчалик ўз манфаатинигина биладиган, фақат ўзини ҳақ деб ҳисоблайдиган бу Қобиллар европоцентризмнинг илдиз отишига сабаб бўлдилар. Янги аср арафасига келиб эса, ўз манфаатларини тобора тўлароқ қондирилишини истаб, геосиёсий яккаҳоқимлик учун курашни авж олдирдилар.

Бу йўлда ҳатто моҳиятан одамхўрликдан ўзга нарса бўлмаган айрим экстремистик гуруҳлардан фойдаланишни ҳам эп кўрдилар.

Алқисса, шахс маънавий дунёсида худбинлик деб аталмиш иллатнинг кўзга ташланиши унинг моҳияти ва намоён бўлиш шакллари хусусида бафуржа танқидий мулоҳаза юритишга ундамоғи, унинг ижтимоий оқибатлари тўғрисида башоратлар тайёрлашга чорламоғи, бу йўналишдаги тарбиявий ишлар самарасини ошириш чораларини излашга мажбур этмоғи даркор.

Резюме

Мақолада муаллифнинг худбинлик моҳияти, намоён бўлиш шакллари ва ижтимоий оқибатлари ҳақидаги мулоҳазалари баён этилади.

Резюме

В статье излагаются размышления автора о сущности, формах проявления и социальных последствиях эгоизма.

Resume

In the article the author illustrated his reflexions about the essences, forms of implications and social consequences of egoism.